

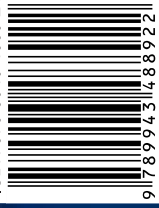
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ
ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ

“ФИЛОЛОГИЯНИНГ УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ”

РЕСПУБЛИКА МИҚЁСИДАГИ ИЛМИЙ –
АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ

Тошкент
“VNESHINVESTROM”
2020

ISBN 978-9943-4889-2-2

9 789943 488922

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ**

**“ФИЛОЛОГИЯНИНГ
УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ”
МАВЗУСИДАГИ**

*ИЛМ ФАН ФИДОИЙСИ – ЗАҲМАТКАШ ОЛИМ
ҲАСАНОВ САИДБЕК РУСТАМОВИЧ ТАВАЛЛУДИНИНГ
75 ЙИЛЛИГИ МУНОСАБАТИ БИЛАН УНИНГ ЁРҚИН ХОТИРАСИГА
БАҒИШЛАНГАН*

**РЕСПУБЛИКА МИҚЁСИДАГИ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ
(2-китоб, 2-5 шубалар)**

Тошкент-2020

УЎК: 821.512.133

КБК: 83.3(5Ў)

Мазкур тўплам Абдулла Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институтида 2020 йил 28 сентябрь куни Жиззах давлат педагогика институти жамоаси, ўзбек тили ва адабиёти факультети мумтоз адабиётимизнинг жонкуяр-фидойиси, Республика маънавият марказининг тарғиботчиси, Халқаро Музейлар ташиқоти “ИКОМ” аъзоси, ЎзРФА музейларини мувофиқлаштирувчи кенгаши раиси, “Адабиёт кўзгуси” илмий тўпламнинг бош муҳаррири, “Мозийдан садо”, “Сино” журналлари таҳрир ҳайъати Шарқшунослик университетининг “Шарқшунослик”, ЎзРФА Шарқшунослик институтининг “Мерос”, Канада давлатининг International journal “Euro American Scientific Cooperation” журналлари таҳририяти аъзоси ва бир неча илмий кенгашлар аъзоси бўлган, Ўзбекистон Республикаси “Дўстлик” ордени соҳиби, Халқаро Бабтин мукофоти (Қувайт Давлати) ва Бобур номидаги Халқаро мукофот лауреати, филология фанлари доктори, профессор Ҳасанов Саидбек Рустамович таваллудининг 75 йиллиги муносабати билан хотирлаш мақсадида “Филологиянинг умумназарий масалалари” мавзусидаги Республика илмий–амалий анжуман материаллари асосида тайёрланди.

Тўплам адабиётшунос олимлар, изланиш олиб бораётган ёш тадқиқотчилар ва ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари ҳамда магистрлар учун мўлжалланган.

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар:

Абу Райхон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти етакчи
илмий ходими, ф.ф.д.
Жиззах ДПИ доценти, ф.ф.н.
Жиззах ДПИ доценти, ф.ф.н.

Жалолиддин Жўраев
Нодира Соатова
Сурайё Эшонқулова

Бош муҳаррир:

Ўзбек тили ва адабиёти факультети декани, ф.ф.н. **Сунатулла Соипов**

Масъул муҳаррир:

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мудири, ф.ф.д., проф. **Шоира Дониярова**

Такризчилар:

Жиззах ДПИ доценти, ф.ф.н. **Жамолиддин Жўраев**
Олий тоифали ўқитувчи, ф.ф.н. **Мадина Матяқубова**
Жиззах ДПИ катта ўқитувчиси **Сурайё Дўстова**

Ушбу тўплам Абдулла Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институтинг Илмий-техник кенгаши (5–сонли баённомаси, 23 сентябрь 2020 йил) қарори асосида нашрга тавсия этилди.

ISBN 978-9943-4235-3-8

©“VNESHINVESTPROM” 2020

4-шубба

Bu ruboiylar Ogahiy e'tiqodining o'ziga xos yo'llarinigina emas, balki shoir ma'naviyatining va badiiyatining barkamolligini, qolaversa, davrning Ogahiy hayoti timsolidagi g'oyaviy mazmunini ham o'zida mujassamlashtirgan tarixiy hujjatdir.

Ogahiy keyingi ruboiysida turli raqamlardan estetik maqsadlarda oqilona foydalanadi. Jahon xalqlari badiiy adabiyotida keng tarqalgan raqamlardan ramziy foydalanish san'atkordan chuqur bilim, yetuk saviya, o'tkir zehn, yuksak tafakkur va katta mahorat talab qiladi. Ogahiy ana shunday talant sohibi sifatida raqamlardan foydalanar ekan, o'ziga xos yo'l tanlaydi. Katta sonlardan kichik sonlarga o'tib borar ekan, raqamlar zanjirini hosil qiladi. Ularni bir-biriga shunday mohirlik bilan bog'lab, shakl va mazmun birligiga alohida ahamiyat beradi. Biz ham she'rning tuzilishiga rioya qilib raqamlarda yashiringan mazmunni katta sonlardan boshlaymiz. "O'n aql". Hadisi sharifda: *"Avvalu ma xolaqallohu ta'la al-aqla"* (Alloh taoloning eng birinchi yaratgan narsasi aql edi) deyilgan. Bu bejiz bo'lmasa kerak Aql – insoniyatning tafakkur xazinasi. Aql insonlargagina xos bo'lgan sifat bo'lib, u shu aql-zakovati bilan dunyoni, o'zini, o'zligini anglaydi. O'zligini anglagan kishi ma'naviy barkamol bo'lib, ular o'tkir mulohazali, yetuk fazilatli, o'z vaqtini foydali ishlarga sarflaydi, bashariyat uchun naf keltiruvchi kashfiyotlar ixtiro qiladi va yomon ishlardan o'zini saqlaydi. Odatda, bunday kishilarni | odil kishilar deydilar. Aql sifatlarini quyidagacha o'nta qilib sanash mumkin: zehn, idrok, donolik, fahm-farosat, bilimdonlik, onglilik mulohazalilik hushyorlik, maftunlilik, tajribalilik. Ana shu sifatlarga ega kishini shubhasiz komil inson deya olish mumkin. Demak, Mavlono Ogahiy ruboiyda keltirgan ramziy o'n raqami, ya'ni "o'n Aql" – shoirning tasavvufiy mushohada olamini, dunyoqarashining ko'lamini, iymon-u e'tiqodini belgilovchi omil ekanligi shubhasizdir. "To'qqiz spehr" – to'qqiz qavat osmon. U dam Allohning qudratiga ishora bo'lsa kerak. «Sakkiz jannat»-badiiy adabiyotda sakkiz jannat haqida juda ko'p zikrlar mavjud. Xisrav Dehlaviyning "Xamsa"sidagi to'rtinchi doston "Hasht bihisht" (Sakkiz jannat) deb nomlanishining o'ziyiq fikrimizning dalilidir. Yetti raqami haqida fozil-u fuzalo, olim-u ulamolar, san'atkor-u ijodkorlar juda ko'p fikr-mulohazalar bildiradi. Ogahiy bu yerda «yetti munir axtar» deganda yetti sayyorani: Quyosh, Oy, Mars, Merkuriy, Yupiter (Mushtariy), Venera (Zuhra), Saturun (Zuhal)ni nazarda tutganligi shubhasiz. "Olti jihat". Odatda, olti tomon, olti taraf, deyilganda, shimol, janub, sharq, g'arb, yuqori va quyi (o'ng, so'l, old, orqa, ust, past) tushuniladi. Bu haqda *"Vatan tuyg'usi"* kitobida juda go'zal va mantiqli fikr bildiridgan. *"Ramziy ma'noda ust-osmon-ruhiyat, ost-yer-borliq orqa-ajdod, old-avlod, o'ng-tasavvur, so'l-tasavvurning ifodasi bo'lmish tasvir, aqliy va jismoniy mehnat; "Besh his" - ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid bilish, tana ordali sezish. "To'rt unsur"-er, suv, havo, olov. Uch mavlid"*-mavjudotning uch navi-jonsiz mavjudot, o'simliklar olami va hayvonot dunyosi. "Ikki jahon" -u dunyo va bu dunyo nazarda tutilgan bo'lsa kerak Negaki, ikki jahon ham Alloh ding qudrati. Ogahiy bu yerda insonning o'z Tangrisiga bo'lgan e'tiqodi va o'zini yaratganiga topshirishining isbotini beradi. Bir raqami-olamning turli-tuman zohiriy ko'rinishlaridan qat'i nazar, uning yagonaligini ifodalaydi. Mutlaq borliq ramzi sifatida ishlatiladi.

4-шуба

Ogahiy ushbu ruboiysida falsafiy mazmuni badiiy go‘zal shaklda ifodalab, moddiy borliqning bir butunligi va u zohiran insonga, botinan yaratganga xizmat qilishini raqamlar silsilasida ifoda qiladi. Bizningcha, mana shu ruboiyning o‘ziyoq Ogahiy dunyoqarashining naqadar kengligini isbotlovchi muhim dalildir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Komilov N. Tasavvuf. 1-kitob. –T.: Yozuvchi, 1996.
2. Ogahiy. Ta`viz ul oshiqin. –T.: 1960.

**АСАР КОМПОЗИЦИЯСИДА “УЧЛИК” ҚОНУНИЯТИНИНГ
ПОЭТИК ТАЛҚИНИ**

**Комилжон Ўлмасович Ҳамраев,
ТДЎТАУ Адабиёт назарияси ва замонавий адабий жараён
кафедраси катта ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)**

Ижодий жараёнда муаллиф бадий асар композициясининг поэтик бутунлигини ташкил этишда “учлик” принципага таянади. Тўғрироғи, мазкур тизим поэтик ижоднинг қонунияти махсули ўлароқ бадий асар композициясида ниҳон бўлади. Яъни, ҳар бир бадий асарнинг семантик структурасида поэтик учлик тизими ишлайди.

Агар халқ оғзаки ижоди бадий адабиёт, адабиётшунослик соҳаларида ва мўътабар манбалардаги бадий учликнинг турфа хил поэтик талқинига назар ташланса мазкур поэтик схеманинг моҳияти янада ойдинлашади. Ушбу рақамнинг сир-синоати нафақат поэтик санъатда намоён бўлиши, балки ўзга соҳаларда ҳам муҳим роль ўйнаши ҳисобга олинса, ҳар бир ҳодисага ҳос бадий композициянинг поэтик қонунияти билан чамбарчас боғлиқлиги англашилади. Ҳар қандай тугал, бутун, мукамал ҳодисанинг композицияси учлик принципи асосига қурилади. Маълумки, триада Ҳегелнинг фалсафий системасида диалектик тараққиётини тавсифлаш учун қўлланган ривожланиш схемаси (тезис, антитезис, синтез)ни ифодалайди. Донишманд Пифагор фикрича, “*триада –ҳавоий, самовий аломат*” [3;214].

Умуман, олганда эса, триада бўлиб, бўлинмас уч қисмдан иборат бўлган бир бутун яхлит нарсани англатади.

Қизиғи шундаки, структура сўзининг ўзак асоси “тр” бўлиб, у қадимги хинд тилидаги три (уч) сўзига бориб туташади.

Бундан кўринадики, ҳар қандай ҳодиса бутунлик ҳосил қилиши учун, албатта, учликка эришмоғи зарур: бир (у бу ерда бутун бир эмас, балки учликнинг илк ҳади) пайдо бўлган ва бирикишга тутинган ҳодисанинг бир бўлаги, икки бирга қарши турган, у билан алоқага киришга чоғланган қисм, фақат уч вужудга келиб, бир ва икки муайян алоқага киришгандагина ҳодиса бутунлик, яъни структура касб этади. Бундай алоқадан муқаррар ўзаро таъсир

4-шубба

туғилади. Демак, структурага эга бўлиш ходиса бутунликка эришди, деганидир. Айни хусусиятларига кўра, учлик тузилмаси бадиий композиция сатҳида тезис, антитезис синтез бутунлик ҳосил қилиши билан ажралиб туради. Ҳатто, *“адабиётишуносликда бадиий асар “шакл” ва “мазмун” тарзида икки асосга эмас, уч асосга қурилади деган қараш ҳам мавжуд. “Бундай қараш куртаклари ҳам антик даврларга бориб тақалса-да, уни илмий жиҳатдан асослаган ҳолда фанга А.А.Потебня олиб кирган, кейинчалик унинг шогирдлари, давомчилари томонидан ривожлантирилган. Унга кўра, санъат асарининг уч жиҳати бор: ташқи шакл, ички шакл ва мазмун. Адабиётга татбиқан олинганда бу мос равишда сўз, образ ва гоё демакдир”* [7;135].

Маълум бўладики, уч сони шунчаки кўпликни билдирмай бадиий ижод ва унинг поэтик қонунияти талаби ўлароқ, санъат асарининг композициясида, поэтик уйғунлик ҳосил қилишида муҳим саналади. Айниқса, халқ оғзаки ижодида бадиий учликнинг поэтик талқини ранг-барангдир. Уч олам соҳиби, уч кеча ва уч кундуз, уч йўл, уч образ, уч синов, уч жумбоқ, уч жанг кабилар фольклорга оид асарлар композициясида бадиий уйғунликни таъминлаш билан бирга поэтик форма функциясини бажаради. Ҳар қандай назарий муаммо ечимининг бир қирраси халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт поэтик хусусиятлари билан ойдинлашади. Яъни, тарихий поэтика ва назарий поэтика илмларнинг синтезлашув жараёнлари мазкур соҳаларнинг поэтик бутунлигида зоҳир бўлади. Шу маънода бадиий учлик принципнинг классик асарлар ва фольклор намуналаридаги поэтик талқинини ўрганиш долзарб саналади. Дейлик, халқ эртақларининг композицияси бадиий учлик принципи асосига қурилади. Хусусан, уч йўл ва уч образ хронотопига таяниб, воқеликни баён этиш аксарият эртақларда етакчилик қилади. Шу сабабли, фольклоршуносликка назар ташланса, ушбу бадиий учликнинг олимлар томонидан турфа хил талқин этилганига гувоҳ бўламиз. Масалан, фольклоршунос Маматкул Жўраев рус, европа олимларининг илмий-назарий хулосаларига таяниб, шундай ёзади: *“Анъанавий уч йўл мотивининг таҳлили бир мифологик макон талқинида уч олам (Кўк, Замин, Ер ости) ҳеч қачон бир-бирига қиёсланмаслигини кўрсатади. Чунки эртақларда ҳаммиша икки йўл – икки олам қиёсланарди. “Булбулигўё” эртагида зумрад дарахт баргини ўғирлаб кетган қушни излаб сафарга отланган шаҳзодаларнинг олдидан уч йўл чиқади. Катта ака “борса келар”га, ўртанчаси “борса хатар”га, кенжа эса “борса келмас”га жўнайди. Шунда ўртанчаси: “Бу “борса хатар” чатоқ, акам билан биргалашиб, гаплашиб кетсам бўлмайдимми”, - деб акасининг кетидан етиб олибди”* [6;44]. *Оламнинг дуал тузилиши акс этган бу мотивнинг характерли хусусияти – икки оламнинг ҳаёт, ўлим, омад-омадсизлик йўналишида қиёсланишидир”* [2;60].

Кўринадикки, олим дуалистик дунёқарашга асосланиб ўзининг прогматик фикр мулоҳазаларини илгари суради. Яъни, анъанавий учликдан муддао иккиликни ифодалаш, деган қараш устуворлик қилади. Бизнингча, бундай дунёқараш эртақлардаги анъанавий учлик қонуниятларини поэтик талқин этишга, унинг композицион хусусиятларини тушунтиришга ожизлик қилади. Чунки, бадиий учлик принципи моҳиятида контраст тушунчаларини

4-шубба

ифодалашдан кўра, композицион бутунликка хос жиҳатлар етакчидир. Яна бир фольклоршунос Шомирза Турдимовнинг бу борадаги илмий қарашлари кишига фикр уйғотиш билан бирга мулоҳаза қилишга чорлайди. Олим Шарқ мумтоз мутафаккирларининг назарий қарашларидан таъсирланиб “Чўлоқ бўри” эртагидаги уч образ хронотопи ҳақида шундай ёзади: *“Уч ака-ука инсоннинг руҳий олами, онгида кечувчи мураккаб камолот босқичларининг рамзий тимсолий ифодаси экан, бу ҳолатда “Подшо ким?” деб қўйилган саволга жавоб бериш имконига эгамиз.*

Подшо – ота: тан, жон, руҳ бирлигидан бино бўлган инсоннинг тимсолий образидир. Подшо – бу чинакам ШАХСга айланиш имконига эга индивиднинг рамзи” [4;27-28]. Ҳақиқатан ҳам фольклоршунос бадиий учлик принципининг поэтик сатҳида бутун ва қисм муносабати зоҳир бўлади, деган қарашни ўртага қўяди. Бундай хулоса янгилиги билан ўзига хос бўлсада, уч йўл ва уч образнинг ўзаро уйғунлигини кўрсатишда ожизлик қилади.

Умуман олганда, эртак энг қадимги халқ оғзаки жанрлардан бўлиб, унда уч йўл ва уч образ хронотопи ўзаро яхлитланиб, асар композициясининг бадиий ритмини ҳосил қилишда таянч форма саналади. Ушбу тизим шахмат ўйинини эсга солади. Шахмат тахтасида ҳам “уч дона уч йўл” комбинациясини белгилаб, қолган доналарни ўз ортидан эргаштиради. Яъни, фил, от, тўра доналари шахмат тахтасида уч йўл комбинациясини ташкил этади. Эртаклардаги “Борса келар” – фил, “Борса хатар” – от, “Борса келмас” – тўра йўллари қиёсий аспектда кузатилса муштарак жиҳатлари кўзга ташланади. Уларнинг ҳар бирини ўз йўналиши бўлсада, ягона мақсад сари интилиши муайян композицион бутунлик структурасига асос бўлади. Айни жиҳатлари билан ҳар қандай ҳодисанинг композицион бутунлик уч рақами типологик маъно касб этади. Бундан ташқари, учлик, кўплик, нотугаллик ва қадимда рақамларнинг интиҳоси каби тушунчаларни ҳам ифодалаган. *“Демак, аждодларимизнинг миқдор ҳақидаги қадимий тушунчаси “бир, икки. кўп”, “бир, икки, уч” тарзида намоён бўлган. Уч рақами санокдаги охирги рақам бўлгани учун “кўп” тушунчасини ўзида мужассамлаштирган эди. Шу боис, қадимги Мисрликларнинг миҳхат усулида битилган ёдгорликларида “кўп” тушунчаси уч иероглиф, яъни “III” белгиси билан ифодаланган экан”* [1;26].

Айрим матн структурасидан гап ёки сўз тушуриб қолдирилса ва сўнги жумланинг давомийлигига ишора қилинса уч нуқта белгисининг ишлатилиши, ушбу рақамнинг нотугаллик маъносини ифодалаши ҳам ойдинлашади. Аслида, уч сонининг бу каби маъно кирралари бутунликка дахлдор бўлиб, унинг моҳиятига дарс кетганлидан далолат беради. Ҳар қандай ҳодисадаги тартиб ва тартбсизлик ҳолати моҳиятида учлик принципи воқе бўлади. Халқимиз орасида *“Ер қондаси уч, учдан кейин пуч”* нақли ҳам юқоридаги қарашларга моҳиятан мос келади. *“Ҳар қандай даврийликнинг, дастлабки, кичик ҳалқаси учликда ёпилиб, ечилади. Учлик бир якуний бўгинни ташкил этади”* [4;62]. Бошқача айтганда, хаоснинг космосга космоснинг хаосга эврилиши ва бу жараённинг ялпи гармонияси моҳиятида учлик принципи воқе бўлади. Ўз навбатида санъаткор ижодий жараёнда ўзининг бадиий асарларини бунёд